بسمه تعالی

جغرافیای اقتصادی ایران

فرصت منطقه‌ای برای توسعه ملی

مسعود عبدی؛ کارشناس مرکز همکاری‌های فناوری و نوآوری ریاست‌جمهوری و دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیای سیاسی؛ mabdi@citc.ir

صابر میرزایی؛ معاون پژوهش و توسعه مرکز همکاری‌های فناوری و نوآوری ریاست‌جمهوری؛ mirzaei@citc.ir

چکیده

علیرغم اینکه ایران به لحاظ ذخایر و منابع طبیعی در زمره معدود کشورهای ثروتمند دنیا محسوب می‌گردد اما بنابر دلایلی، با هدر رفت فرصت‌ها و پدیدار شدن تهدیدها بخصوص در شکل‌گیری یک نظام اقتصادی "قوی و پویا" مواجه بوده است. بنابراین در این مقطع زمانی، بازبینی روندها و فرصت‌های اقتصادی از ضروریات کشور می‌باشد. در این مقاله سعی شده است با استفاده از مطالعه میدانی و توجه به تجربه سایر کشورهای پیشرو، اهمیت ویژه "جغرافیای اقتصادی" ایران و همچنین راه‌های بکارگیری آن برای دست‌یابی به اقتصادی "تهدیدناپذیر" تشریح گردد. لذا چند کشور همسایه انتخاب شده، توانایی‌های آنها در زمینه‌های مختلف و همچنین سطح روابط تجاری ایران و هر یک از آنها بررسی شده است. سپس ضمن برشمردن تبعات این سطح از روابط با کشورهای همسایه، با تاکید بر فرصت‌های ناشی از جغرافیای ایران، پیشنهادهایی برای توسعه حداکثری روابط با هر یک از کشورها و بعضاً بلوک‌های منطقه‌ای ارائه شده است.

واژه‌های کلیدی: جغرافیای اقتصادی، ژئوپلیتیک، ژئواکونومی، منطقه ژئوپلیتیکی، تعلق ژئوپلیتیکی، انزوای ژئوپلیتیکی، سازه ژئوپلیتیکی

مقدمه

موقعیت جغرافیایی و شرایط ژئوپلیتیکی ایران اهمیت فوق العاده منطقه‌ای و جهانی دارد بطوریکه اگر از این ظرفیت بزرگ حداکثر بهره‌برداری انجام می‌شد امکان تحریم کردن ایران وجود نداشت. ایران با ۱۸ کشور از طریق خشکی و دریا همسایه است و وضعیت آن در سرنوشت همه این کشورها تاثیر مستقیم و غیرمستقیم دارد. موقعیت سرزمینی ایران و تنوع اقلیمی همسایگانش به گونه‌ای است که ایران می‌تواند جغرافیای اقتصادی بزرگی را شکل دهد. البته شکل‌گیری اقتصاد مبتنی بر جغرافیا نیازمند برنامه‌ریزی دقیق، هوشمندانه و هماهنگ است چراکه تاثیر آن بر سطح امنیت ملی و منافع ملی جمهوری اسلامی ایران بسیار جدی است. چنین برنامه‌ای، ساختار ژئواکونومی کشور را شکل می‌دهد.

باید متوجه بود که بعضی از مزیت‌هایی جغرافیایی ایران انحصاری و یا دائمی نبوده و دارای رقبای بالقوه‌ای هستند، لذا فعال شدن به‌موقع آنها، تنها راه مزیت‌آفرینی این فرصت‌ها می‌باشند.

قدرت اقتصادی جایگزین نظامی‌گری

یکی از نظریات مطرح در مباحث ژئوپلیتیکی قرن بیست و یکم، جایگزینی ابزار اقتصادی بجای ابزار نظامی در پیشبرد اهداف سیاسی، اقتصادی و امنیتی توسط قدرتهای جهانی است. به عبارت دیگر، تغییر شرایط جهانی موجب شده است تا قدرتهای جهانی بر "اقتصاد"، به عنوان ابزار جدید سلطه بر جهان، متمرکز شوند. جنگ تمام عیار غرب به رهبری آمریکا علیه جمهوری اسلامی ایران در قالب "تحریم‌های اقتصادی" نمونه مشهود چنین استفاده ابزاری از اقتصادی است. دولت آمریکا هدف خود را از اتخاذ چنین راهبردی انزوای ایران به منظور تغییر رفتار در مساله هسته‌ای عنوان می‌کند در حالیکه این یک دروغ بزرگ است. "انزوای ژئوپلیتیکی" یک مفهوم پایه‌ای است و در ژئوپلیتیک چنین تعریف می‌شود: "انزوای ژئوپلیتیکی عبارت است از کاهش یا قطع ارتباط یک کشور با سایر کشورهای سیستم جهانی و منطقه‌ای در ابعاد مختلف سیاسی، اقتصادی، اجتماعی". چنانچه انزوا به افزایش فوق العاده آنتروپی و یا درجه میرایی بیانجامد نظام سیاسی و یا موجودیت کشور در معرض نابودی قرار می‌گیرد. (۱) بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که هدف تحریم‌های شدید غرب علیه جمهوری اسلامی ایران تغییر رفتار نیست بلکه براندازی نظام است.

بنابراین، در قرن حاضر قدرت یک کشور ارتباط مستقیمی با درک مفاهیم اقتصاد ملی، منطقه‌ای و جهانی دارد و قدر مسلم نقش و موضع دولت در آن بسیار مهم است. چراکه در ساختار ژئواکونومی کشور، تعریف و تعیین تهدیدها، استراتژی آفندی و پدافندی و منابع و حفاظت از آنها از سوی دولت تعیین می‌شود. (۲)

تعریف مفاهیم ژئوپلیتیکی

ژئوپلیتیک: درک واقعیت‌های محیط جغرافیایی به منظور دستیابی به قدرت به نحوی که بتوان در بالاترین سطح وارد بازی جهانی شد و منافع ملی و حیات ملی را حفظ کرد. (۳)

جغرافیای اقتصادی: در وجه کلی ویژگی‌های مکانی – فضایی منتج از اشکال و نظام‌های معیشتی در مقیاس جهانی را در بر می‌گیرد. (۴)

ژئواکونومی: تفکری است به منظور دخل و تصرف در استراتژی‌های اقتصادی به منظور رسیدن به اهداف سیاسی، اقتصادی، فرهنگی – اجتماعی و نظامی – امنیتی. (۵)

منطقه ژئوپلیتیکی: عبارت است از مجموعه‌ای از کشورهای همجوار که بر اساس ترکیب عوامل سیاسی و جغرافیایی خاص دارای تجانس و هویت مشخص و یا کارکرد مشترک بوده و از سایر مناطق و نواحی مجاور متمایز می‌گردد، مانند منطقه خلیج فارس، دریای خزر، قاره اروپا و ... . (۶)

تعلق ژئوپلیتیکی: عبارت است از مکمل‌های فضایی و جغرافیایی مفروض در ماورای مرزها که به لحاظ ساختاری از تجانس برخوردار بوده و به لحاظ کارکردی، تامین‌کننده نیازها و کاستی‌های یک کشور محسوب می‌گردد. (۳) مسیر تامین واردات، بندرگاه‌ها، مسیرهای انتقال صادرات (انرژی، کالا، و ...)، مراکز فروش خدمات و کالا (بورس نفت و ...)، مراکز تامین واردات (غلات، داروها، اسلحه و ....) (۷)

همسایه‌های ایران

در همسایگی ایران ۱۸ کشور هستند که بعضی از آنها مناطق ژئوپلیتیکی نیز هستند. هر یک از این کشورها می‌توانند بخشی از نیاز سایر کشورهای منطقه را تامین نمایند که در ادامه به چند نمونه اشاره می‌شود. سه کشور پاکستان، قزاقستان و ازبکستان انتخاب شده و برخی از توانایی‌های آنها که ارتباط با نیازهای ایران است بیان شده است.

پاکستان

پاکستان اولین کشور جمهوری اسلامی است که در جنوب غربی آسیا قرار گرفته‌است و طبق آمار سال ۱۳۸۷ (۲۰۰۸) کشور پاکستان با جمعیتی در حدود ۱۷۲ میلیون تن، ششمین کشور پر جمعیت دنیا به شمار می‌رود. طبق آمار ارائه شده در سال ۲۰۰۰، میزان اشتغال در بخش‌های کشاورزی ۴۴٪، خدمات ۳۰٪ و صنعت ۲۶٪ بوده است لذا در حدود نیمی از نیروی کار این کشور به زراعت اشتغال دارد.

پاکستان سومین تولیدکننده برنج بعد از اندونزی و بنگلادش در بین کشورهای اسلامی است و در زمینه تولید پنبه، جو و گندم جزء ۱۰ تولیدکننده عمده جهانی به شمار می‌رود. در نیشکر رتبه ششم و در تولید دانه‌های روغنی، مرکبات جزء ده تولیدکننده اول جهانی است. منبع اصلی درآمد ارز خارجی، پنبه است. عمده صنایع تولیدی بر محصولات غذایی، نساجی و کالاهای مصرفی متمرکز است. بیکاری و کم‌کاری از جمله مشکلات عمده این کشور است و اقتصاد آن به کمک‌های خارجی و پول فرستاده شده از طرف پاکستانی‌های شاغل در خارج بسیار وابسته است.

مهمترین اقلام صادراتی این کشور گندم، پنبه، برنج، انواع لباس، الیاف مصنوعی و مهمترین شرکای تجاری آن، ژاپن، آمریکا، عربستان، انگلیس، آلمان، کویت، فرانسه و مالزی هستند. (۹)

قزاقستان

قزاقستان نهمین کشور جهان از نظر وسعت است. قزاقستان به لحاظ صنعتی رتبه اول را در کشورهای آسیای مرکزی داراست. به لحاظ منابع معدنی این کشور یکی از کشورهای غنی جهان است. معادن با ظرفیت‌های عظیم همچون، مس (رتبه چهارم جهانی)، نقره، روی، سرب، منگنز (رتبه سوم جهانی)، اورانیوم (رتبه دوم جهانی)، زغال سنگ، طلا، سنگ آهن (رتبه دهم جهانی)، تنگستن، نیکل، کبالت، نفت و گاز طبیعی.

این کشور پنجمین صادرکننده غله در جهان است و عمده تولیدات کشاورزی آن غلات و به‌خصوص گندم است. بطوریکه دولت قزاقستان طرح ساخت سیلو در بندرانزلی به منظور "سوآپ" گندم به منطقه را مطرح کرده است. پنبه، میوه، برنج و گوشت از سایر تولیدات عمده بخش کشاورزی این کشور است. بخش کشاورزی این کشور ۱۰٪ از تولید ناخالص ملی و بیش از ۲۰٪ از نیروی کار را به خود اختصاص داده است.

شرکای عمده تجاری قزاقستان کشورهای چین، آلمان، روسیه، فرانسه، ایتالیا و ایران هستند. سهم واردات ایران از صادرات ۶۶ میلیارد دلاری قزاقستان، فقط ۱۱۸میلیون دلار (۱۳۸۹) بوده است. (۱۰)

ازبکستان

جمهوری ازبکستان یکی از کشورهای آسیای مرکزی است که در سال ۱۹۹۱ پس از فروپاشی اتحاد جماهیر این کشور بزرگترین تولیدکننده پنبه در جهان، یکی از بزرگترین تولید .شوروی استقلال خود را به دست آورد کننده پیله خشک ابریشم، تولیدکننده الیاف پنبه، نخ پیله خام، میوه و سبزیجات محسوب می شود.

این کشور منابع قابل ملاحظه‌ای از فلزات گرانبها و کمیاب، رنگین و دیرگداز همانند طلا، نقره، مس، مولیبدن، سرب، روی، تنگستن و لیتیم را در اختیار دارد. از لحاظ ذخایر مس مقام یازدهم جهانی و بزرگترین تولید کننده جهانی طلا می باشد. صنایع غذایی، ماشین آلات ساختمانی، متالورژی و شیمیائی ازبکستان جزو مهمترین شاخه های صنعتی این کشور هستند.

محصولات صادراتی این کشور شامل پنبه، طلا، انرژی، کودهای معدنی، فلزات آهنی و غیرآهنی، منسوجات، و محصولات غذایی، ماشین‌آلات و خودرو است که به کشورهای روسیه، لهستان، چین، ترکیه، قزاقستان، اوکراین بنگلادش صادر می‌شود. محصولات وارداتی این کشور شامل ماشین‌آلات و تجهیزات، مواد غذایی، مواد شیمیایی و فلزات آهنی و غیرآهنی است که از کشورهای روسیه، کره جنوبی، چین، قزاقستان، آلمان، اوکراین و ترکیه وارد می‌شود. (۱۱)

تعاملات اقتصادی ایران با کشورهای همسایه (به غیر از کشورهای حاشیه خلیج فارس)

در یک نگاه کلی به میزان واردات غیر نفتی به عنوان ابزار مهم دستیابی به بخشی از اهداف سیاسی، اقتصادی و امنیتی از کشورهای پاکستان، افغانستان، قزاقستان، ازبکستان، ترکمنستان، تاجیکستان، قرقیزستان، ارمنستان، آذربایجان، روسیه، ترکیه و عراق درمی‌یابیم که میزان تعاملات نمی‌تواند انگیزه‌ای برای دوطرف مبنی بر گسترش ویژه روابط ایجاد نماید. کل واردات غیر نفتی ایران در ۱۰ ماه اول سال ۸۹ در حدود ۵۳ میلیارد دلار بوده است که از این مبلغ فقط ۲/۹ میلیارد دلار از ۱۲ کشور یادشده بوده است. اگر بدانیم که از مبلغ ۲/۹

میلیارد دلار نیز ۱/۸ میلایرد دلار سهم ترکیه بوده است متوجه می‌شویم که تعامل تجاری ایران با ۱۱ کشور فوق، تفقط ۱/۱ میلیارد دلار بوده است.(سایت گمرک) در مقایسه با تجارت در ۵۰ میلیارد دلاری ترکیه – روسیه و یا چین قزاقستان که قرار است به ۴۰ میلیارد دلار در سال برسد رقم بی‌مقداری است. این اعداد و ارقام نشان عدم توجه به روابط راهبردی جمهوری اسلامی ایران با بسیاری از کشورهای فوق و بی‌برنامگی و آشفتگی در تجارت خارجی کشور است. برای آگاهی بیشتر به چگونگی روابط تجاری خارجی و کشورهای تامین‌کننده نیازیهای مهم کشور به آمارهایی که در ادامه می یابد متمسک می‌شویم.

برنج

برنج در ده ماه اول سال ۸۹ از بیش از دوازده کشور مختلف و به ارزش ۷۵۲،۶۳۷،۹۶۸ دلار وارد کشور شده سرزمین انگلیسی اقیانوس هند، است. اسامی این کشورها عبارتند از: تایلند، نیکاراگوئه، اتریش، آمریکا، ایتالیا، پاکستان، هند، ترکیه، عمان، بحرین، امارات و منطقه آزاد چابهار

همانطور که مشاهده می‌شود علیرغم اینکه پاکستان یکی از مهمترین کشورهای تولیدکننده برنج در منطقه است اما حجم تجارت ایران با پاکستان تنها بالغ بر ۲۴۱،۱۹۰،۶۳۹ دلار بوده است که ۳۲٪ از کل برنج وارداتی را تشکیل می‌دهد. البته بر اساس آمار کارشناسی نشده گمرک، واردات برنج از پاکستان در ده ماه اول سال ۱۳۹۰، به نصف تقلیل یافته و بعد از هند و امارات، به رتبه سوم تنزل یافته است.

گندم

رقم واردات برنج کشور در ده ماه اول سال ۸۹، بالغ بر ۱۹۱،۹۲۵،۱۷۲ دلار بوده و از "۱۳ کشور" مکزیک، سوئیس، اتریش، آمریکا، انگلیس، هلند، روسیه، آذربایجان، ازبکستان، قزاقستان، ترکمنستان، لبنان، امارات و منطقه آزاد انزلی وارد شده است. در این میان واردات ایران از کشورهای قزاقستان و روسیه به عنوان کشورهای تولیدکننده عمده غلات جهان به ترتیب ۲۹،۰۷۱،۵۴۹ دلار و ۲۳،۷۲۳،۳۰۵ دلار بوده است. به عبارتی سهم قزاقستان ۱۵٪ و سهم روسیه ۱۲٪ از کل واردات گندم ایران را تشکیل داده است. این در حالی است که واردات ایران از کشورهای اروپایی که تولیدکننده نیستند، با هزینه‌ای به مراتب گران‌تر از کشورهای تولیدکننده تامین شده است.

جو

جو وارداتی کشور در ده ماه اول سال ۸۹، از ۶ کشور سوئیس، قزاقستان، هلند، انگلیس، روسیه و امارات، رقمی بالغ بر ۵۹،۱۹۰،۲۹۰ دلار بوده است. ۳۰٪ از کل این تجارت از قزاقستان با رقم ۱۸،۰۳۴،۶۴۵دلار و ۲۴/۴٪ از روسیه با رقم ۲،۵۱۴،۷۱۷ دلار بوده است. نکته قابل تامل واردات ۳۹٪ جو از "انگلیس" است.

انواع گوشت

انواع گوشت وارداتی کشور در ده ماه اول سال ۸۹، از ۵۲ کشور نامبرده زیر با مبلغی در حدود ۱،۵۷۴،۶۵۷،۸۱۸ دلار بوده است. از کل این مبلغ کمتر از ۱٪ سهم قرقیزستان (۶،۸۱۲،۹۷۵ دلار معادل۴۳/۰٪) و قزاقستان (۲،۴۳۴،۶۵۸ دلار معادل ۱۵/۰٪) بوده است. ۵۰ کشور دیگر عبارتند از: مغولستان، بلاروس، برزیل، استرالیا، آلمان، هلند، لهستان، پاراگوئه، مالزی، ژاپن، سوئد، پرتغال، آمریکن – ساموآ، اروگوئه، ایرلند، امارات، ترکیه، بلژیک، قرقیزستان ، کره، سوریه، کوبا، انگلستان، فرانسه، اتریش، بلاروس، چین، اسلواکی، قزاقستان، لهستان، زیمباوه، بلغارستان، مجارستان، هند، نیوزلند، ویتنام، اندونزی، عربستان، کویت، عراق، لبنان، ارمنستان، افغانستان، آذربایجان، هنگ‌کنگ، کانادا، پاکستان، گرجستان، اسپانیا، تایلند، ایتالیا و تایوان. (۱۲)

با تاملی به آمارهای فوق به نتایج زیر می‌رسیم:

نگاه راهبردی در منابع تامین نیازهای کشور ضعیف بوده است،

وزن ژئوپلیتیکی کشور از ناحیه تجارت خارجی افزایش نیافته است،

بسیاری از واردات کشور به علت اینکه از کشورهای "دلال" تهیه شده، گران تمام شده است،

در شرایط تحریم به علت پراکندگی زیاد منابع تامین نیازهای کشور، واردات برخی از این اقلام با مشکل مواجه شده است،

کشورهای اروپایی را در برخورد خصمانه با جمهوری اسلامی ایران جسورتر کرده است،

همسایه‌های ایران نقش فعالی برای ممانعت از سیاست‌های خصمانه تحریمی علیه کشور از خود نشان نداده‌اند،

بعضی از همسایه‌ها را برای تعدی به منافع ملی و حتی امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران با همراهی کشورهای فرامنطقه‌ای گستاخ نموده است،

راهکار پیشنهادی خروج از وضعیت فعلی "داد و ستد" خارجی:

ژئواکونومی و اجرای سیاست‌های طراحی‌شده آن همواره نیاز به جامع‌بینی، تصمیم جدی و وحدت رویه در انجام امور دارد. بنابراین برای "داد و ستد" با کشورهای همسایه و مناطق ژئوپلیتیکی پیرامونی لازم است که یک هماهنگ‌کننده که بر امور آن منطقه و یا کشور متمرکز است و کلیه داد و ستدها با هماهنگی آن صورت پذیرد، وجود داشته باشد. مدیر هر بخش الزامات داد و ستد با منطقه و یا کشور مربوطه را استخراج و اعلام می‌نمایند. این فرد کم‌کم لابی و نفوذ پیدا کرده و بر امور مسلط می‌گردد. چنین فرآیندی یکی از روش‌های کشورهای پیشرو برای توسعه تجارت با سایر کشورهاست. به عنوان مثال در فرانسه، یک فرد، مدیر اجرایی و هماهنگ‌کننده برای تجارت با "کشورهای عربی" وجود دارد که کلیه هماهنگی‌ها، لابی‌ها و ... از طریق این فرد صورت می‌گیرد.

بدیهی است محتوای داد و ستدها در راستای سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران و بر اساس هوشمندی در روابط استوار است به گونه‌ای که ضمن توسعه روابط تجاری با همسایه‌ها و مناطق هدف و "برد – برد" بودن روابط، حداقل وابستگی نسبت به کلیه این مناطق ایجاد شود. اساساً هرگونه تعامل با کشورهای همسایه در چارچوب منافع ملی و امنیت ملی است لذا بر اساس عبارت دقیق "دادو ستد" و در چارچوب امنیت ملی کلیه تعاملات با همسایه‌ها در چارچوب طرح هوشمندانه شکل خواهد گرفت به طوری که وابستگی این کشورها به ایران، بیش از وابستگی ایران به آنها خواهد بود به عنوان مثال، اگر خرید عمده برنج مورد نیاز ایران از پاکستان باشد این کشور بخش، کشاورزی و نیروی انسانی قابل توجهی را برای تامین این نیاز فعال خواهد کرد؛ در مقابل، ایران متعهد به تامین گاز، تامین برق و امکان دسترسی پاکستان به کریدور اتصال دریای عمان به منطقه آسیای مرکزی(شکل ۱) باشد. کاملا مشهود است که در این وضعیت، وابستگی پاکستان به ایران استراتژیک خواهد در حالی که ایران چنین وابستگی به پاکستان نخواهد داشت. به همین دلیل ایران می‌تواند بخشی از بازارهای دیگر پاکستان را نیز به‌دست آورد.

چنانچه به فرض محال، پاکستان به دلایلی بر داد و ستد خود با ایران چشم بپوشد هیچ خللی برای ایران پیش نخواهد آمد چراکه فروشندگان برنج در جهان زیادند و ایران می‌تواند نیاز خود را از آنها تامین نماید اما این پاکستان است که علاوه بر محرومیت از مزایایی که ایران در اختیارش قرار داده است، باید فکری به حال فروش برنج مازاد و نیروی بیکار شده خود که تنها بر اساس سفارش فوق‌العاده ایران فعال شده‌اند.

شکل ۱ – بخشی از کریدور مورد علاقه پاکستان و افغانستان

نتیجه‌گیری:

شرایط جهانی قرن بیست و یکم و همچنین تحریم‌های فعلی علیه کشور، اقتضا می‌کند که سیاست‌های قبلی در حوزه اقتصاد به منظور کشف دلایل عدم شکل‌گیری یک نظام اقتصادی متقن مورد بازبینی قرار گیرد چراکه عبرت‌های آن می‌تواند زمینه‌ساز دستیابی به اقتصادی "تهدیدناپذیر و پویا" باشد. جمهوری اسلامی ایران برای دست‌یابی به آرمان‌های انقلاب اسلامی، باید بتواند در همه حوزه‌ها و به‌خصوص حوزه اقتصاد، نقش فعال (و نه منفعل) در منطقه و جهان ایفا نماید و در این میان، کشورهای همسایه که انگیزه و همچنین توان اعمال سلطه بر ایران را ندارند مهمترین گزینه‌ها برای توسعه حداکثری روابط در همه حوزه‌ها هستند. در حوزه اقتصادی، به واسطه تنوع شرایط اقلیمی و پتانسیل‌های گوناگون این کشورها، بسیاری از نیازهای ایران بر طرف خواهد شد و این درحالی است که امکاناتی که ایران می‌تواند متقابلاً در اختیار آنها قرار دهد وابستگی این کشورها را به ایران، بیش از پیش خواهد کرد. به عبارتی در این داد و ستد که برای همه طرف‌ها برد – برد است دست بالا با ایران خواهد بود، اگر استراتژی و برنامه ژئواکونومی ایران در راستای سیاست‌های کلی کشور و تحقق منافع ملی و امنیت ملی کشور باشد.

مراجع:

محمدرضا حافظ نیا، ۱۳۸۵، اصول مفاهیم ژئوپلیتیک، موسسه انتشارات آستان قدس رضوی

عزت‌اله عزتی، ژئوپلیتیک در قرن بیست و یکم، ۱۳۸۸، انتشارات سمت

عزت‌اله عزتی، ژئوپلیتیک در قرن بیست و یکم، ۱۳۸۸، انتشارات سمت

یداله فرجی، سیر اندیشه در قلمرو جغرافیای انسانی، ۱۳۶۶، انتشارات دانشگاه تهران

عزت‌اله عزتی، جزوه درسی سال تحصیلی ۲-۱۳۹۱

محمدرضا حافظ نیا، ۱۳۸۵، اصول مفاهیم ژئوپلیتیک، موسسه انتشارات آستان قدس رضوی

محمدرضا حافظ نیا، ۱۳۸۵، اصول مفاهیم ژئوپلیتیک، موسسه انتشارات آستان قدس رضوی

محمدرضا حافظ نیا، ۱۳۸۵، اصول مفاهیم ژئوپلیتیک، موسسه انتشارات آستان قدس رضوی

غزاله نظیف‌کار، حسین نوروزی، ۱۳۸۲، برآورد استراتژیک پاکستان، موسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار

بهزاد احمدی، فیروزه میررضوی، ۱۳۸۳، راهنمای منطقه خزر و کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی، موسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر تهران

بهزاد احمدی، فیروزه میررضوی، ۱۳۸۳، راهنمای منطقه خزر و کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی، موسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر تهران

http://www.irica.gov.irسایت گمرک جمهوری اسلامی ایران